

نقش حوزه‌های علمیه در تبیین اخلاق زیست محیطی از منظر آموزه‌های اسلامی

ناهید عزیزی^۱

چکیده

پژوهش حاضر با توجه به گسترش بحران‌های زیست محیطی در دهه‌های اخیر به بررسی نقش حوزه‌های علمیه در تبیین و نهادینه‌سازی اخلاق زیست محیطی از منظر آموزه‌های اسلامی می‌پردازد. این بحران‌ها تنها پیامدهای فنی و مدیریتی ندارند، بلکه ریشه در گسست اخلاقی و معرفتی بشر نسبت به طبیعت و بی‌توجهی به جایگاه «امانت الهی» و «خلافت انسان» دارند. در چنین شرایطی، حوزه‌های علمیه با توجه به نقش تاریخی خود در تولید معرفت دینی، تربیت مبلغان و هدایت فرهنگی جامعه، می‌توانند چارچوبی بومی و معنوی برای اصلاح رفتار زیست محیطی و ارتقای نگرش دینی نسبت به طبیعت ارائه کنند. هدف اصلی پژوهش، تبیین علمی و اجتهادی نقش حوزه‌های علمیه در بسط اخلاق زیست محیطی و ارائه الگوی مفهومی برای ورود ساختاری این مباحث به آموزش، پژوهش و تبلیغ حوزوی است. این مطالعه به روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر گردآوری داده‌های کتابخانه‌ای، تحلیل انتقادی آثار معاصر و استخراج مبانی قرآنی، روایی، فلسفی و اخلاقی انجام شده و علاوه بر بررسی پیشینه، جایگاه کنونی محیط زیست در ساختار آموزشی و پژوهشی حوزه نیز ارزیابی شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که با وجود ظرفیت عظیم متون اسلامی در ارائه اصولی چون حرمت افساد، اعتدال، عدالت زیست محیطی و مسئولیت‌پذیری انسان، این مباحث هنوز به صورت نظام‌مند در برنامه درسی حوزه وارد نشده و ساختارهای پژوهشی و تبلیغی متناسب نیز شکل نگرفته است. نتیجه‌گیری پژوهش تأکید می‌کند که تحقق اخلاق زیست محیطی اسلامی نیازمند سه تحول هم‌زمان است: نهادینه‌سازی دروس مرتبط در نظام آموزشی، توسعه پژوهش‌های میان‌رشته‌ای و مسئله‌محور در حوزه، و گسترش فعالیت‌های تبلیغی و رسانه‌ای برای تبدیل این اخلاق به گفتمان عمومی. این تحول می‌تواند به بازسازی رابطه معنوی انسان و طبیعت و ارتقای مسئولیت‌پذیری دینی در جامعه بینجامد.

کلید واژه‌ها: حوزه‌های علمیه، مدیریت بحران اجتماعی، سرمایه اجتماعی دینی، تاب‌آوری فرهنگی، نقش روحانیت

^۱ طلبه کارشناسی، گرایش عمومی ویژه، حوزه علمیه فاطمه زهرا (اسلام آباد غرب). nahidazizi8024@gmail.com

۱. کلیات تحقیق

۱-۱. بیان مسئله

در دهه‌های اخیر بحران زیست‌محیطی به یکی از جدی‌ترین چالش‌های جهانی تبدیل شده است؛ بحرانی که ابعاد آن نه تنها جنبه‌ی طبیعی دارد، بلکه ریشه در نظام‌های اخلاقی، فرهنگی و معرفتی انسان معاصر نیز یافته است. افزایش بهره‌کشی از منابع طبیعی، آلودگی گسترده‌ی هوا و آب، تخریب جنگل‌ها، فرسایش خاک، انقراض گونه‌های جانوری و بحران تغییر اقلیم، همگی نشانه‌هایی از گسست اخلاقی و معنوی بشر نسبت به طبیعت الهی است. در این میان، رویکردهای صرفاً علمی و فنی نتوانسته‌اند به تنهایی از شدت بحران بکاهند؛ زیرا مشکل در عمق وجدان و رفتار انسانی ریشه دارد، نه صرفاً در کمبود فناوری یا مدیریت. از این‌رو، بسیاری از پژوهشگران در سطوح جهانی و اسلامی بر ضرورت بازگشت به مبانی اخلاقی در مدیریت محیط زیست تأکید کرده‌اند.

در جهان اسلام، آموزه‌های دینی و معرفتی درباره‌ی جایگاه انسان و طبیعت، چارچوبی معنوی و اخلاقی عرضه می‌کنند که می‌تواند راه‌حل‌های عمیق‌تر و پایدارتر ارائه دهد. در قرآن کریم، زمین و طبیعت به عنوان «آیه» و «امانت» الهی معرفی شده‌اند و انسان به عنوان «خلیفه الله» مأمور به آبادانی و پاسداری از آن است:

«هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا» (سوره هود، آیه ۶۱)

این آیه تأکید دارد که انسان نه مالک مطلق زمین بلکه مأمور به عمران و آبادانی در چارچوب اراده‌ی الهی است. از این‌رو، نابودی طبیعت و اسراف در مصرف منابع، نوعی خیانت در امانت الهی به‌شمار می‌آید.

با وجود چنین پشتوانه‌ی معرفتی عمیق، هنوز اخلاق زیست‌محیطی در جوامع اسلامی، به‌ویژه در نظام آموزشی حوزوی، جایگاه منسجم و نهادینه‌ای نیافته است. هرچند در منابع کلاسیک اسلامی—از قرآن و حدیث تا آثار اخلاقی فلاسفه و عرفا—توصیه‌های فراوانی درباره‌ی پاسداشت طبیعت و پرهیز از افساد فی الارض وجود دارد، اما این مباحث کمتر به صورت علمی و نظام‌مند در قالب «اخلاق زیست‌محیطی اسلامی» مطرح شده است.

از سوی دیگر، حوزه‌های علمیه به عنوان مراکز اصلی تفقه در دین و تولید اندیشه‌ی اسلامی، نقشی بی‌بدیل در تبیین، ترویج و نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی دارند. حوزه از دیرباز منبع تفسیر و استخراج قواعد اخلاقی از متون وحیانی بوده و می‌تواند با نگاه اجتهادی خود، پاسخی دینی به بحران زیست‌محیطی ارائه دهد. پرسش اصلی آن است که این نهاد چگونه می‌تواند از ظرفیت علمی، فقهی و تبلیغی خود برای روشن‌سازی مفهوم اخلاق زیست‌محیطی بهره گیرد و این مفهوم را بر مبنای آموزه‌های اسلامی توضیح دهد؟

مسئله‌ی محوری تحقیق حاضر، بررسی و تبیین نقش حوزه‌های علمیه در تبیین اخلاق زیست‌محیطی از منظر آموزه‌های اسلامی است؛ مسیری که هدف آن نه تنها بازشناسی مبانی دینی اخلاق محیط زیست، بلکه بررسی چگونگی نقش‌آفرینی حوزه در تولید دانش، فرهنگ‌سازی و هدایت اجتماعی در این زمینه است.

۱-۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت این پژوهش از دو سطح نظری و کاربردی قابل بررسی است.

در سطح نظری، اخلاق زیست‌محیطی اسلامی یکی از شاخه‌های جدید در منظومه‌ی دانشی حوزه‌های علمیه به شمار می‌رود. تا پیش از دهه‌های اخیر، بیشتر مباحث فقهی و اخلاقی حوزه معطوف به روابط میان انسان‌ها یا رابطه‌ی انسان با خدا بود و کمتر به رابطه‌ی انسان با طبیعت پرداخته می‌شد. بحران‌های جهانی زیست‌محیطی باعث شده تا اندیشمندان مسلمان بازنگری عمیقی در فهم خود از «خلافت انسان» و «امانت طبیعت» داشته باشند. پژوهش حاضر می‌کوشد با نگاهی اجتهادی و اخلاق‌محور، این مفاهیم را از متون اسلامی استخراج و بازتفسیر کند. اهمیت نظری تحقیق در این است که می‌تواند بنیانی کلامی و اخلاقی برای «فقه محیط زیست» یا «فقه‌اللبیئة» فراهم آورد—شاخه‌ای که در برخی محافل حوزوی معاصر (مانند قم و نجف) در حال شکل‌گیری است.

از حیث دینی، خسارت‌های زیست‌محیطی تنها مسئله‌ای اقتصادی یا مدیریتی نیست، بلکه نوعی بی‌اخلاقی و بی‌توجهی نسبت به نعمت‌های الهی است. آموزه‌های اسلامی، از قرآن تا سنت، بر رعایت اعتدال، پرهیز از اسراف، احترام به مخلوقات و حفظ زمین برای نسل‌های آینده تأکید دارند. اگر این مبانی در آموزش‌های حوزوی نهادینه شود، می‌تواند در تربیت مبلغان دینی و رهبران فکری جامعه اثرگذار باشد.

در عصر کنونی، محیط زیست به سرمایه‌ی اجتماعی حیاتی کشورها تبدیل شده است. سیاست‌های توسعه اگر از ملاحظات اخلاقی و زیست‌محیطی عاری باشند، در بلندمدت به فروپاشی زیست‌بوم و بحران‌های اجتماعی می‌انجامد. حوزه‌های علمیه با نفوذ فرهنگی و مردمی گسترده، می‌توانند در اصلاح الگوهای مصرف، جلوگیری از تخریب طبیعت و تقویت فرهنگ صیانت از منابع، نقش تعیین‌کننده داشته باشند.

ضرورت این پژوهش از آن‌جا نشأت می‌گیرد که در ادبیات علمی حوزه، هنوز نظام‌مندسازی مفهومی تحت عنوان «اخلاق زیست‌محیطی اسلامی» وجود ندارد. پژوهش حاضر کوششی است برای پرکردن این خلأ، از طریق مطالعه‌ی منابع اصلی اسلامی و بازخوانی جایگاه حوزه در گفتمان اخلاق جهانی. به‌ویژه در شرایط ایران امروز که مسائلی چون کمبود آب، آلودگی هوا و فرسایش خاک به چالش‌های ملی تبدیل شده‌اند، ورود علمی حوزه به عرصه‌ی معنوی و اخلاقی محیط زیست ضرورتی انکارناپذیر است.

۱-۳. اهداف و فواید پژوهش

اهداف این تحقیق در دو سطح کلان (غایی) و خرد (اجرایی) قابل تفکیک است.

الف) هدف کلی

– تبیین علمی و اجتهادی نقش حوزه‌های علمیه در بسط و نهادینه‌سازی اخلاق زیست‌محیطی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی.

ب) اهداف اختصاصی

۱. شناسایی و تحلیل مبانی قرآنی و روایی اخلاق محیط زیست؛
۲. واکاوی دیدگاه‌های اندیشمندان اسلامی درباره‌ی رابطه‌ی انسان و طبیعت؛
۳. بررسی جایگاه موضوع محیط زیست در ساختار آموزشی و پژوهشی حوزه؛
۴. ارائه‌ی الگوی مفهومی برای ایفای نقش فعال حوزه در ترویج گفتمان اخلاق زیست‌محیطی

ج) فواید پژوهش

از مهم‌ترین دستاوردهای این پژوهش می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. نظری: گسترش دانش اخلاق اسلامی از طریق افزودن بُعد زیست‌محیطی به مباحث سنتی اخلاق؛
 ۲. آموزشی: فراهم‌سازی منابع درسی و محتوای آموزشی جدید برای سطوح عالی حوزه؛
 ۳. اجتماعی: ارتقای آگاهی عمومی و مسئولیت‌پذیری دینی در قبال طبیعت؛
 ۴. سیاستی: کمک به نهادهای دولتی در جهت‌دهی برنامه‌های محیط زیست با پشتوانه‌ی دینی؛
 ۵. فرهنگی: اصلاح نگاه جامعه‌ی دینی نسبت به طبیعت از «ابزار مصرف» به «امانت الهی».
- به‌طور خلاصه، فواید پژوهش حاضر در پیوند میان معرفت دینی و اخلاق زیست‌محیطی نهفته است؛ پیوندی که می‌تواند به بازآفرینی نسبت انسان و طبیعت در چارچوب جهان‌بینی توحیدی بینجامد.

۱-۴. پیشینه‌ی تحقیق

پیشینه‌ی پژوهش حاضر را می‌توان در دو محور عمده بررسی کرد: نخست، مطالعاتی که به تبیین مبانی اخلاق زیست‌محیطی از منظر آموزه‌های اسلامی پرداخته‌اند و دوم، آثاری که به نقش نهادهای دینی، به‌ویژه حوزه‌های علمیه، در شکل‌دهی گفتمان اخلاقی و فرهنگی جامعه اشاره دارند. در این بخش، ضمن مرور مهم‌ترین

پژوهش‌های موجود، به بیان دستاوردها، نوآوری‌ها و کاستی‌های هر اثر پرداخته می‌شود تا جایگاه و ضرورت تحقیق کنونی روشن‌تر گردد.

در مقاله‌ای با عنوان «نظریه اخلاق زیست‌محیطی؛ مسئولیت‌محوری نماینده خالق در زمین» اثر زمانی (۱۴۰۳)، اخلاق زیست‌محیطی از منظر فلسفه اسلامی و مفهوم «خلافت انسان» بررسی شده است. نویسنده در این پژوهش با استناد به آیات «استخلاف» و «امانت»، انسان را نماینده‌ی خداوند در زمین دانسته و بر مسئولیت‌پذیری دینی در قبال منابع طبیعی تأکید می‌کند. نوآوری این اثر، تفسیر رابطه انسان و طبیعت بر مبنای کرامت ذاتی انسان و به‌ویژه پیوند آن با عدالت زیست‌محیطی است. با این حال، نویسنده کمتر به جنبه‌ی نهادی و آموزشی ترویج این اخلاق در میان طلاب و روحانیت پرداخته است، که دقیقاً از خلأهایی است که این تحقیق درصدد جبران آن است. همچنین در مقاله با عنوان «رویکرد اخلاق زیست‌محیطی بر اساس آیات قرآنی و مبانی حکمت صدرایی در جهت برون‌رفت از بحران محیط زیست» اثر رضازاده جودی و حیدری (۱۳۹۹)، نگارندگان با بهره‌گیری از فلسفه‌ی صدرای اصل «وحدت وجود»، پیوند میان هستی‌شناسی و اخلاق زیست‌محیطی را آشکار کرده‌اند. آنان بر این باورند که فساد در زمین، جلوه‌ای از انحطاط اخلاقی و معرفتی انسان از جایگاه توحیدی خویش است. این اثر به‌ویژه از نظر مبنایی و فلسفی بسیار کاربردی است و می‌تواند مبنای اخلاق زیست‌محیطی در حوزه‌های علمیه را از حیث کلامی مستحکم سازد. در مقاله با عنوان «تحلیل و بررسی ارتباط فراطبیعی افعال انسان و پدیده‌های زیست‌محیطی (با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی)» اثر قدردان قراملکی (۱۴۰۲)، رابطه‌ی میان رفتار انسانی و تحولات طبیعی از منظر حکمت الهی تحلیل شده است. نویسنده با معرفی دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی در باب پیوستگی عالم طبیعت و عالم معنا، نتیجه می‌گیرد که گناه و بی‌عدالتی انسان می‌تواند در نظام تکوین اثرگذار باشد. این رویکرد در چارچوب مفهومی مقاله‌ی حاضر اهمیت دارد، زیرا اخلاق زیست‌محیطی در نگاه اسلامی نه صرفاً رفتاری بیرونی، بلکه حالتی از ارتباط معنوی انسان با هستی است.

در کنار این آثار، در کتابی با عنوان «اخلاق زیست‌محیطی در حکمت اسلامی» اثر علی کریمیان صیقلانی (۱۳۹۵)، مبانی عقلی و عرفانی امنیت زیست‌محیطی از نظر حکمت مشاء، اشراق و صدرایی مورد بررسی سیستماتیک قرار گرفته است. نویسنده ضمن تحلیل تطبیقی دیدگاه فلاسفه اسلامی با نظریه‌های اخلاق زیست‌محیطی در غرب، نتیجه می‌گیرد که اندیشه‌ی اسلامی واجد ظرفیت‌های اخلاقی بسیار عمیقی است که تاکنون مغفول مانده‌اند. نقدی که بر این اثر وارد است آن‌که بیشتر در قالب فلسفه نظری نگاشته شده و جای تحلیل نهادی و حوزوی در آن خالی است. در کتاب «اخلاق و محیط زیست (رهیافتی اسلامی)» منتشرشده از سوی دانشگاه امام صادق (ع) (۱۳۹۸)، مباحث اخلاق زیست‌محیطی از منظر قرآن، سنت و فقه به زبانی آموزشی طرح گردیده است. در فصول ابتدایی کتاب، نویسندگان با اشاره به ضرورت ارتباط دین و محیط زیست، بر نقش تربیتی آموزه‌های اسلامی در تعدیل رفتار مصرفی مردم تأکید نموده‌اند.

۱. نخستین نتیجه آن است که دستگاه معرفتی اسلام ظرفیت گسترده‌ای برای تولید اخلاق زیست‌محیطی منسجم و کاربردی دارد؛ ظرفیت‌هایی که تاکنون اغلب به صورت پراکنده در منابع فقهی، تفسیری، کلامی و اخلاقی وجود داشته‌اند، اما به دلیل نبود نظام موضوعات مشخص، کمتر در قالب نظریه‌ای واحد و قابل عرضه به جامعه علمی یا سیاست‌گذاری ارائه شده‌اند. مفاهیمی همچون خلافت انسان بر زمین، مسئولیت انسان نسبت به سایر موجودات، حرمت افساد و اتلاف منابع، عدالت در بهره‌برداری از طبیعت، و نگاه توحیدی به هستی، همه در کنار هم می‌توانند بنیان یک نظریه اخلاق زیست‌محیطی اسلامی را پدید آورند؛ اما این ظرفیت تنها هنگامی بالفعل می‌شود که حوزه‌های علمیه بتوانند این مبانی را در قالب «درس‌نامه»، «نظام آموزشی»، «ساختار پژوهشی» و «گفتمان عمومی» تبدیل کنند. تحلیل انجام‌شده در این پژوهش نشان داد که فقدان ساختار منسجم آموزشی برای محیط زیست، از مهم‌ترین خلأهای کنونی حوزه است و ورود رسمی مباحثی مانند فقه‌اللبیئة، اخلاق زیست‌محیطی اسلامی و فلسفه محیط زیست به برنامه درسی حوزه، شرط نخست برای ایجاد تحول است.

۲. نتیجه دوم آن است که آموزش مبلغان، مهم‌ترین حلقه انتقال مفاهیم زیست‌محیطی از حوزه به جامعه است و هرگونه ضعف در این سطح، عملاً پیام دینی حفاظت از طبیعت را از تأثیرگذاری بازمی‌دارد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مبلغان، اگر مجهز به دانش‌های قرآنی، پیامدهای اخلاقی تخریب طبیعت، مسائل زیست‌محیطی معاصر و پیوند میان عدالت و محیط زیست باشند، می‌توانند نقش مؤثری در اصلاح رفتار مردم ایفا کنند. بررسی منابع نشان می‌دهد که بخشی از بحران محیط زیست ناشی از رفتارهای روزمره مردم، ضعف آگاهی عمومی و نبود انگیزه اخلاقی برای اصلاح عادات نادرست است. بنابراین حوزه می‌تواند با طراحی بسته‌های آموزشی ویژه مبلغان، برگزاری کارگاه‌های تخصصی، تولید محتوای آماده استفاده، و تبیین استدلال‌های فقهی بر پایه قواعدی چون لاضرر، اتلاف، عدالت و ضرورت حفظ نظام، پیام اخلاق زیست‌محیطی را در قالبی روشن، مستند و اثرگذار ارائه کند.

۳. سومین نتیجه پژوهش تأکید می‌کند که توسعه پژوهش‌های بنیادی و کاربردی در حوزه، شرط لازم برای تولید نظریه بومی اخلاق محیط زیست و مشارکت حوزه در سیاست‌گذاری ملی است. بررسی ادبیات موجود نشان داد که بخش عمده پژوهش‌های حوزه در حوزه طبیعت‌پژوهی پراکنده، موردی و بیشتر معطوف به تفسیر چند آیه یا حداقلی از مباحث اخلاقی بوده است؛ در حالی که مسائل امروزی محیط زیست نیازمند پژوهش‌های کلان، میان‌رشته‌ای و مبتنی بر داده‌های میدانی است. نتایج پژوهش نشان داد که تربیت پژوهشگران متخصص، تأسیس پژوهشکده‌های متمرکز، و انجام طرح‌های ملی در حوزه‌هایی مانند مدیریت آب، آلودگی هوا، عدالت زیست‌محیطی و حقوق منابع طبیعی، از

ضرورت‌های اساسی است. تعامل حوزه با دانشگاه‌ها، دستگاه‌های اجرایی و سازمان‌های مردم‌نهاد نیز یکی از یافته‌های محوری پژوهش بود، زیرا مسائل محیط زیست بدون همکاری نهادی و تبادل داده میان نهادها قابل حل نیست.

۴. نتیجه چهارم پژوهش نشان می‌دهد که رسانه و تبلیغ، مهم‌ترین ابزارهای حوزه برای تأثیرگذاری اجتماعی هستند و بدون بهره‌گیری هدفمند از رسانه، هیچ‌یک از پیام‌های حوزه در زمینه محیط زیست نمی‌تواند به مطالبه عمومی تبدیل شود. رسانه‌های تصویری، محتوای چندرسانه‌ای، مستندهای اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی و سخنرانی‌های دینی، ظرفیت بالقوه عظیمی برای درونی‌سازی اخلاق زیست‌محیطی دارند. یافته‌های پژوهش نشان داد که حوزه باید برای گروه‌های مختلف سنی—از کودکان تا بزرگسالان—محتوای مستقل، تخصصی و جذاب تولید کند تا پیام دینی محیط زیست در قالب‌های متناسب با ذائقه مخاطب ارائه شود. علاوه بر آن، حوزه می‌تواند با ترویج سبک زندگی زیست‌پایدار، بازتعریف امر به معروف و نهی از منکر زیست‌محیطی، تولید الگوی عملی توسط طلاب، و تشکیل گروه‌های جهادی زیست‌محیطی، حضور اخلاقی و اجتماعی خود را در عرصه محیط زیست تثبیت کند.

در جمع‌بندی نهایی، پژوهش نشان می‌دهد که حوزه‌های علمیه تنها هنگامی می‌توانند نقش اساسی خود را در حل بحران محیط زیست ایفا کنند که سه تحول ساختاری در آنها رخ دهد: نخست، تحول در نظام آموزشی برای ورود مباحث زیست‌محیطی به دروس رسمی؛ دوم، توسعه نظام پژوهشی برای تولید نظریه و ارائه راهکارهای فقهی—اخلاقی مبتنی بر نیازهای واقعی جامعه؛ و سوم، گسترش نظام تبلیغی و رسانه‌ای برای تبدیل اخلاق زیست‌محیطی به گفتمان عمومی و رفتار اجتماعی. بنابراین اخلاق زیست‌محیطی اسلامی نه یک موضوع جانبی، بلکه بخشی از رسالت تمدنی حوزه است و تحقق آن می‌تواند به بازسازی رابطه معنوی انسان و طبیعت و کاهش بحران‌های زیست‌محیطی در سطح ملی و جهانی کمک کند.

پیشنهادهای

بر اساس تحلیل جامع مبانی نظری، یافته‌های پژوهش و بررسی ساختاری نقش حوزه‌های علمیه در توسعه اخلاق زیست‌محیطی، مجموعه‌ای از پیشنهادات سیاستی و اجرایی ارائه می‌شود که می‌تواند مسیر تحقق عملی این اخلاق را در سطوح مختلف آموزشی، پژوهشی و تبلیغی تقویت کند. نخستین و بنیادی‌ترین پیشنهاد، نهادینه‌سازی نظام مباحث محیط زیست در برنامه درسی حوزه‌های علمیه است؛ زیرا بدون حضور رسمی این مباحث در سرفصل‌ها، انتظار شکل‌گیری جریان پایدار اندیشه‌ورزی و تولید دانش ممکن نیست. در این زمینه، پیشنهاد می‌شود واحدهای درسی مشخص در حوزه‌های مقدمات، سطح و خارج طراحی شود؛ به‌ویژه

در حوزه فقه، درس «فقه‌اللبیئة» با محوریت قواعد کلیدی همچون لاضرر، اتلاف، عدالت، حفظ نظام و حرمت افساد می‌تواند چارچوبی منسجم برای پاسخ‌گویی به مسائل زیست‌محیطی معاصر فراهم آورد. همچنین، افزودن واحدهایی در دروس اخلاق، فلسفه اسلامی و کلام می‌تواند بستری معرفتی برای تبیین رابطه توحیدی انسان و طبیعت ایجاد کند. تدوین «درس‌نامه اخلاق زیست‌محیطی اسلامی» به صورت یک متن رسمی مورد تأیید شورای عالی حوزه یکی دیگر از اقداماتی است که می‌تواند نقش ساختاری در نهادینه‌سازی این حوزه دانشی ایفا کند.

پیشنهاد دوم، ایجاد مراکز تخصصی و پژوهشکده‌های میان‌رشته‌ای محیط زیست در حوزه‌های علمیه است. پژوهش‌های زیست‌محیطی، به‌ویژه در حوزه‌هایی مانند بحران آب، آلودگی هوا، مصرف‌گرایی، عدالت زیست‌محیطی، و حفاظت از تنوع زیستی، نیازمند رویکردی بین‌رشته‌ای و تلفیق داده‌های میدانی با استدلال‌های فقهی-اخلاقی است. ایجاد پژوهشکده‌هایی که بتوانند طلاب مستعد را جذب کرده، دوره‌های مشترک با دانشگاه‌ها برگزار کنند، پروژه‌های ملی تعریف نمایند، و نتایج تحقیقات خود را در قالب «سیاست‌نامه»، «فتوای کارشناسی» و «راهنمای اخلاقی» ارائه دهند، می‌تواند حوزه را به بازیگری جدی در فضای تصمیم‌سازی محیط زیست تبدیل کند. این مراکز باید در تعامل مستمر با وزارتخانه‌های مرتبط، سازمان محیط زیست، شهرداری‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد قرار گیرند تا از یک‌سو دسترسی به داده‌های واقعی داشته باشند و از سوی دیگر بتوانند راهکارهای خود را در سطح سیاست‌گذاری اجرایی کنند.

پیشنهاد سوم، توانمندسازی مبلغان دینی و تولید بسته‌های آموزشی-تبلیغی استاندارد است. حوزه‌های علمیه برای آنکه پیام اخلاق زیست‌محیطی را به رفتار عمومی تبدیل کنند، باید ابزارهای رسانه‌ای و تبلیغی قابل استفاده برای مبلغان فراهم آورند. این بسته‌ها می‌تواند شامل جزوات آموزشی با بیان آیات و روایات مرتبط، احکام فقهی مربوط به مصرف، پاکیزگی، حق‌الناس زیست‌محیطی و حرمت افساد، بروشورهای قابل توزیع در مساجد و مدارس، محتوای چندرسانه‌ای، اینفوگرافیک‌ها، و طرح‌های سخنرانی برای مناسبت‌های مختلف مانند روز درختکاری، هفته محیط زیست و روز هوای پاک باشد. همچنین پیشنهاد می‌شود دوره‌های تخصصی کوتاه‌مدت برای مبلغان در موضوعاتی مانند «اخلاق رسانه و محیط زیست»، «سبک زندگی پایدار»، «تحلیل بحران‌های زیست‌محیطی ایران»، و «فقه کاربردی محیط زیست» برگزار شود تا بتوانند پیام دینی را با زبان علمی و مطابق نیازهای روز جامعه عرضه کنند.

پیشنهاد چهارم، توسعه فعالیت‌های میدانی و تشکیل گروه‌های جهادی زیست‌محیطی در حوزه است. تجربه فعالیت‌های جهادی نشان داده است که حضور طلاب در میدان، به‌ویژه در مناطق کم‌برخوردار و محیط‌های طبیعی آسیب‌دیده، تأثیر عظیمی بر شکل‌گیری مشارکت اجتماعی دارد. پیشنهاد می‌شود حوزه‌های علمیه گروه‌های متمرکز جهادی در حوزه محیط زیست تشکیل دهند که بتوانند در طرح‌های پاکسازی جنگل‌ها و

سواحل، احیای مراتع، آموزش روستاییان، اصلاح الگوی مصرف آب در روستاهای دارای بحران، همکاری با شهرداری‌ها در مدیریت پسماند، و اجرای برنامه‌های آموزشی برای دانش‌آموزان مشارکت کنند. مشارکت این گروه‌ها در کنار نهادهای رسمی، علاوه بر اثرگذاری عملی، به حوزه این امکان را می‌دهد که دیدگاه‌های اخلاقی خود را به عرصه عمل پیوند داده و الگوی رفتاری برای جامعه ارائه دهد.

پیشنهاد پنجم، تقویت تولیدات رسانه‌ای حوزه در موضوع محیط زیست است. حوزه باید به بازطراحی راهبرد رسانه‌ای خود در این زمینه پردازد و بیش از گذشته به تولید محتوا برای کودکان، نوجوانان و خانواده‌ها توجه کند. پیشنهاد می‌شود شبکه‌ای از روحانیون آشنا با رسانه تشکیل شود و با همکاری نهادهای فرهنگی، فیلم‌های کوتاه، انیمیشن‌های آموزشی، برنامه‌های گفت‌وگومحور، پادکست‌های تخصصی، و مستندهای اجتماعی با محور محیط زیست تولید گردد. همچنین استفاده از ظرفیت هیئت‌ها، دارالقرآن‌ها، مراکز تبلیغی و شبکه روحانیت در فضای مجازی می‌تواند پیام اخلاق زیست‌محیطی را به گفتمان عمومی تبدیل کند. طراحی کمپین‌های ملی مانند «مسلمان حافظ زمین»، «وقف سبز»، یا «امر به معروف زیست‌محیطی» می‌تواند مشارکت مردم را در قالبی فرهنگی-دینی سازمان‌دهی کند.

سرانجام، پیشنهاد می‌شود حوزه‌های علمیه نقشه راه بلندمدت اخلاق زیست‌محیطی اسلامی را تدوین کنند؛ نقشه‌ای که اهداف کلان، راهبردهای اجرایی، شاخص‌های سنجش اثرگذاری، و روابط نهادی با سازمان‌های مرتبط را مشخص نماید. چنین سندی، در کنار تحول در آموزش، پژوهش و تبلیغ، می‌تواند حوزه را به یکی از بازیگران اصلی و مؤثر در حل بحران محیط زیست در ایران تبدیل کند و ظرفیت‌های گسترده اخلاق اسلامی را در خدمت حفظ زمین و بهبود کیفیت زندگی نسل‌های آینده قرار دهد.

منابع و مأخذ

مقالات

- زمانی. (۱۴۰۳). نظریه اخلاق زیست‌محیطی؛ مسئولیت‌محوری نماینده خالق در زمین. علوم ترویج و آموزش کشاورزی ایران، ۲۰(۱)، ۷۹-۹۷.
- مَهری آدریانی، سیده فاطمه زهرا، فاضلی. (۱۴۰۲). الزامی بودن کمک به فقرا از منظر اخلاقی و اسلامی با توجه به بحران‌های زیست‌محیطی قرن اخیر. فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات اخلاق کاربردی، ۱۸(۱)، ۱۰۳-۱۳۲.
- یزدان پناه، فیجان. (۱۴۰۲). بررسی فقهی حقوقی تأثیر حق برخورداری از محیط‌زیست سالم بر توسعه اقتصادی. فصلنامه علمی مطالعات فقه اقتصادی، ۵(۴)، ۷۴-۵۵.

- علیزاده، م. (۱۴۰۴). جریان‌شناسی اخلاق عقل‌گرا در حوزه‌های علمیه ایران در یک‌صد سال اخیر. تأملات اخلاقی، ۵(۴)، ۷-۴۰.
- برومند، موسوی بجنوردی، آذین. (۱۴۰۰). نقش توسعه حقوق پزشکی در توسعه پایدار جغرافیای انسانی؛ مطالعه موردی مسئولیت مدنی پزشک در باروری‌های پزشکی. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)، ۱۱(۴۲)، ۵۹۷-۶۳۱.
- لری نژاد. (۱۴۰۲). احترام ذاتی اموال فرهنگی در مخاصمات مسلحانه؛ مطالعه‌ی حقوق اسلام و حقوق بشردوستانه‌ی بین‌المللی. گفتمان حقوق اسلامی معاصر، ۱۱(۱)، ۱۹۳-۲۱۴.
- رضازاده جودی، حیدری. (۱۳۹۹). رویکرد اخلاق زیست محیطی بر اساس آیات قرآنی و مبانی حکمت صدرایی در جهت برون رفت از بحران محیط زیست. فصلنامه مطالعات قرآنی، ۱۰(۴۰)، ۴۸۶-۴۶۷.
- قدردان قراملکی، قدردان قراملکی. (۱۴۰۲). تحلیل و بررسی ارتباط فراطبیعی افعال انسان و پدیده‌های زیست محیطی (با تأکید بر دیدگاه آیت الله جوادی آملی). فصلنامه علمی پژوهشی حکمت اسرار، ۱۵(۲)، ۷۵-۱۰۹.
- غفاری، مددی، پیمان. (۱۴۰۰). گفتمان اخلاقی مدیران از دیدگاه فقه و حقوق. فصلنامه علمی فقه و حقوق نوین، ۲(۷)، ۱۷۶-۱۵۵.

کتاب

- باسشام، گ. (۱۴۰۲). اخلاق محیط زیست: موضوعات اصلی. ترجمه‌ی میثاق شایق. تهران: انتشارات دکسا.
- کریمیان صیقلانی، ع. (۱۳۹۵). اخلاق زیست محیطی در حکمت اسلامی. چاپ دوم. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- دانشگاه امام صادق علیه‌السلام. (۱۳۹۸). اخلاق و محیط زیست (رهیافتی اسلامی). تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.